

ФОЛЬКЛОРНИЙ ТЕАТР: ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ

На сьогодні малодослідженою сторінкою у вивченні народної традиційної культури залишається фольклорний театр. Аналіз феномена фольклорного театру свідчить, що у вітчизняних культурологічних, мистецтвознавчих, історико-етнографічних працях тривалий час це питання не становило особливого інтересу. Народне театральне мистецтво не вивчалось як цілісне явище, і тому нині бракує концептуально зрілих підходів до пояснення багатьох важливих моментів у його розвитку. Зокрема, виникла необхідність визначити межі та зміст понять “народний театр” і “фольклорний театр”, які в науковій та навчальній літературі дуже часто вживаються як синоніми. Певна річ, така незручність породжує непорозуміння та плутанину як у дослідників, так і в читачів, які цікавляться народною культурою.

На наш погляд, питання термінології у фольклористиці, зокрема в галузі театру, заслуговує спеціального розгляду, адже термінологія – мова науки. Непорозуміння між дослідниками часто густо виникають через неточність вживання термінів, неповноту визначень, загальність класифікацій.

Насамперед необхідно з’ясувати значення самого поняття “народний театр”, яке до певної міри умовне, оскільки цією назвою в науковій літературі користуються для означення різноманітних типів драматичного мистецтва.

Елементи театрального мистецтва побутували ще в первісному суспільстві (мисливські дії) і сягають давніх землеробських свят, ігор та обрядів, які супроводжувались танцями, де були присутні елементи перевтілення, що мали магічний смисл. В такому розумінні театр “...можливо виявити в рабовласницькій, а в деяких випадках навіть у феодальній державі. Процес формування театру ...завершується у класовому суспільстві”¹. Протягом історичного розвитку в обрядових драматичних дійствах на перший план висувається вже не магічна, а естетична функція. Такі явища послугували основою для виникнення та розвитку власне театрального мистецтва у всіх слов’янських народів.

Впродовж століть народний театр України пройшов кілька стадій розвитку. В часи Київської Русі розвивався фольклорний театр, тісно пов’язаний з усною народною творчістю. Цей тип народного театру вбирав у себе театральні календарні та побутові обряди, театральні елементи в народних іграх і хороводах, мистецтво скоморохів. Вищою формою фольклорного театру в XVII–XIX ст. були вистави усних народних драм (“Цар Ірод”, “Цар Максиміліан і його непокірний син Адольф” або “Трон”) і лялькового театру – Вертепу. Поодинокі або невеликими групами актори переходили від поселення до поселення. Кожен із виконавців виступав, зазвичай, у декількох ролях, змінюючи свій образ за допомогою масок або вдаючись до найпростішого гриму. Вистави розігрувались просто неба, а в поодиноких випадках і в закритому приміщенні – у людських оселях. Виступи на відкритому сценічному майданчику, серед гамірного натовпу, зумовили стильові особливості техніки акторського виконання: перебільшені жести, особлива манера голосоведення. Актори під час вистави безпосередньо налагоджували контакт із глядачами, репліки часто адресовувались просто глядачам, які відповідали на них гострими жартами. Актори такого народного театру переважно були неграмотні, а тому завчали ролі “з голосу” від більш досвідчених виконавців. Вистави будувались на основі сценаріїв, що давали широкі можливості для імпровізації. Виконавці–актори часто вдавались до пантоміми, яка деколи коментувалась читцем; їхнє мистецтво було комбінацією гімнастики, співу, танцю, музики, циркової майстерності (фокуси, дресирування) та лялькового театру. З плином часу мистецтво “народних” акторів дедалі більше спеціалізувалось: спочатку відділились циркові артисти, потім лялькові^{2–6}.

Народним театром, окрім фольклорного, називають ще й непрофесійний театр, у якому виконавцями та глядачами є представники трудових класів. Такий народний театр виник у пореформеній царській Росії, діставши розповсюдження у кінці XIX – на початку XX ст. Тоді ж з’явилися (у другій половині XIX ст.) і професійні театри “для народу” з особливим репертуаром, які також називались народними. Діяльність таких театрів була адресована широкому колу глядачів.

У 30-х роках XVII ст. зародився новий тип народного театру – аматорський, який на

протипагу кріпацькому і театру придворної аристократії був загальнодоступним, демократичним. До його репертуару входили п'єси “шкільного” театру, сатиричні комедії, пізніше – твори професійної драматургії. Такі театри називались “театрами для народу” або народними театрами.

Великого розмаху театральна самодіяльність набула в 1920–1930-і роки, коли по селах та містечках, при клубах та хатах-читальнях виникали драматичні гуртки. Репертуар самодіяльних драматичних гуртків складали твори як класичної драматургії, переважно п'єси О. М. Островського, “Одруження” М. В. Гоголя, так і спеціальні п'єси для народу в жанрах мелодрами та водевілю, в більшості своїй перекладні.⁷ Пізніше, на початку 1950-х років, на базі драматичних гуртків заводських та сільських клубів, будинків культури виникали любительські театри, репертуар яких, як і колись, складали п'єси професійних драматургів. Правда, інколи в самодіяльних театрах розігрувались і фольклорні твори – драми, весільний обряд, сатиричні сценки. Але це було вже “другорядним явищем”. Адаже фольклорні твори, перенесені на сцену, неминуче змінюються: вони не так виконуються і не так сприймаються. У кінці 1960–80-х років любительським театрам з постійною трупю та повноцінним репертуаром присуджували звання народних.

Сьогодні народний театр у сучасному значенні цього слова – складний організм, де синтезується творчість драматурга, режисера, акторів, композитора, художника, технічного складу (гримерів, костюмерів, освітлювачів і т. д.)⁸.

Таким чином, співіснування таких різноманітних явищ народно-драматичної творчості як фольклорний, непрофесійний, напівпрофесійний та професійний театри і формує, власне, те естетичне явище, яке визначається поняттям “народний театр”.

У свою чергу, поняття “фольклорний театр” належить лише до однієї з історично зумовлених, конкретних форм народного театру і вміщує в собі прототеатральні ігрові форми, обрядові дійства й розвинені театральні форми, що виникли і розвивались за законами анонімної творчості, для яких характерні варіативність, імпровізаційність, усна текстова передача та інші специфічні ознаки, притаманні фольклору.

У науковому розмежуванні цих двох термінів давно вже назріла потреба. Фольклорний театр, у нашому розумінні, О. І. Білецький називав “давнім українським театром”, “своєрідним типом народного театру”⁹. Російський театрознавець П. М. Берков вказував у передмові до збірника “Російська народна драма XVII–XX століть: Тексти п'єс та опис вистав” уточнює, а не розмежовує “...вираз “народний театр”, “російський народний театр” має в театрознавстві та у фольклористиці особливе, спеціальне значення. Під російським народним театром розуміють велику групу різноманітних форм народного драматичного мистецтва дореволюційної Росії, яке виросло на ґрунті народної самодіяльності, що відображало і виражало інтереси та сподівання широких народних мас...”¹⁰. С. Чарнецький називає фольклорний театр “старим театром”, тим самим відділяючи його від власне театру¹¹. У повоєнний та радянські часи закріпилось поняття “українська народна поетична творчість”, з уточненням “довоєнний період”, та “українська народно-поетична творчість”¹².

Одним із перших на розмежування понять “народний театр” і “фольклорний театр” вказав російський дослідник В. Є. Гусєв: “Варто бачити різницю в природі різних типів “народного театру”. Можливо, фольклористиці доведеться “поступитися” цим терміном (оскільки він багатозначний) театрознавству і користуватися терміном “фольклорний театр”¹³; “...доцільно для певного виду власне народної, традиційної драматичної творчості скористатися ...терміном, що позначає все мистецтво народних мас – “фольклор”, і назвати цей вид народного мистецтва “фольклорним театром”¹⁴.

На диференціацію терміна “народний театр” вказує і сучасний український вчений-фольклорист Й. Ю. Федас: “З огляду на багатозначність ...термін “народний театр” вживаємо у значенні “фольклорний театр”, подаючи розмежування (класифікацію) у системі “народний театр”: “1) театр з народного життя; 2) власне народний театр (створений самим народом); 3) театр, створений (у довоєнний час) панівними верствами для насадження своєї ідеології; 4) радянський час – почесне звання, що надається кращим театрам художньої самодіяльності. Зайве доводити, що за своєю природою і специфікою ці явища не однотипні”¹⁵.

У своїх словниках Л. І. Барабан та В. В. Дятчук трактують терміни, “відштовхуючись” від

самого поняття “театр”: “1) вид мистецтва, що відображає життя в сценічній дії, яку виконують актори перед глядачами; 2) приміщення, будинок, у якому показуються вистави. Національний театр ім. І. Франка; 3) установа, організація, що здійснює сценічні вистави певним колективом артистів”¹⁵⁻¹⁶. У визначеннях театру “народним” слід вважати “театр, який широко побутує серед трудових мас у місті та на селі і органічно пов’язаний з народною творчістю”¹⁵⁻¹⁶. Тобто, за нашим розмежуванням, у системі “народний театр” таке поняття стосується лише фольклорного та непрофесійного театрів. Проте визначення лялькового, маріонеткового і балаганного театрів подаються окремо, а не в системі “народного театру” (у нашому розумінні “фольклорного театру”. – Л. Л.), хоча “витоки ...вистав ідуть з язичеських обрядів”¹⁶⁻¹⁷.

Якщо з поняттями, про які йшла мова вище, мистецтвознавці та фольклористи погоджуються, оперуючи ними в дослідницьких роботах^{24–26}, то з жанром, “вмістом” фольклорного театру (що є власне театром у фольклорі) справа набагато складніша. Однією з найдискусійніших проблем на сьогодні є визначення драматичного роду в фольклорі. На цьому ґрунті простежуються дві протилежні тенденції: заперечення власне театральної природи будь-якої ігрової форми народного мистецтва (а відтак, відкидання самого фольклорного театру) і розширене розуміння драматичного роду, до якого належать усі ігрові форми.

Так, В. Є. Гусєв наголошує на тому, що “...в самій народнодраматичній творчості слід розрізняти дотеатральні, ігрові види фольклору (рядження, обрядові дійства, народно-святкові ігрища, народні ігри) і власне драматичні вистави на основі фольклорного або фольклоризованого драматургічного тексту. Лише до останніх, строго кажучи, і може бути віднесене поняття “фольклорний театр”¹⁸. Своє розуміння фольклорного театру він пояснює соціальною природою фольклору взагалі: “...для творів фольклорного театру характерно те, що сфера їх активного творчого життя дещо відрізняється від сфери, де створювався традиційний фольклор: це вже не тільки і не стільки селянське, скільки переважно солдатське, матроське, робоче середовище, звідки вони передавались сільському населенню та міському люду (з кону ярмаркових балаганів)”¹⁹. Але й застеріг у тому, що “...наше обмеження поняття “фольклорний театр” має лиш значення термінологічне, необхідне для усвідомлення стадіальних і типологічних відмінностей між різними формами драматичної творчості, для наукової класифікації цих форм та для визначення предмета дослідження у кожному окремому випадку”²⁰. На думку А. Ф. Некрилової та Н. І. Савушкіної, “...фольклорний театр – найбільш об’ємне й точне поняття, яке визначає народне театральнодраматичне мистецтво. Воно вміщує сукупність театральних явищ у фольклорі – розігрування фольклорних драм народними виконавцями, лялькові та раєшні вистави, примовляння баляндасників”²¹. Окрім того, Н. І. Савушкіна пропонує більш широке розуміння терміна: “...народне (тобто фольклорне. – Л. Л.) театральне мистецтво вміщує театральні явища в повному обсязі ...і театральні елементи виконання епічних та ліричних творів фольклору, епізодів обрядів, рядження”²². Інші дослідники поняттям “фольклорний театр” охоплюють взагалі великий пласт народної творчості: від ігрищ до фольклорних драм. Такого ж погляду дотримується й англійська авторка монографії “Російський народний театр” Ел. А. Уорнер²³, у якій розглянуто зв’язки російського та українського фольклорних театрів з фольклорними театрами інших етносів. Але подекуди висловлювались заперечення та застороги проти такого розширеного розуміння фольклорного театру²⁴.

Проте існують й інші погляди на явище “фольклорний театр”. Зокрема, розвинені театральні форми як вертеп і усна народна (фольклорна) драма музикознавці розглядають як одну з ранніх форм українського музичного театру²⁵. Такі театрознавці, як М. С. Тихонравов, П. П. Пекарський, О. І. Веселовський, О. С. Архангельський, П. Й. Морозов, М. К. Йосипенко, В. Б. Данченко стверджували, що фольклорна “різдвяна драма” як жанр є початковим етапом історичного розвитку професійного театру. Особливо різко, на наш погляд, висловився Д. М. Балашов. Він прагне довести, що у фольклорі взагалі немає драматичного роду (як і драми), а є лише обряд. За його словами, твори, що зараховуються до фольклорного театру, “слід визнати не фольклором, а стилістично ранньою формою зародження професійного драматичного мистецтва у народному середовищі”²⁶. У своїх судженнях він спирається на систему трьох родів Арістотеля, яка була цілком перенесена на фольклор з літературознавчої термінології, та точну дату і обставини виникнення античного грецького театру. Ведучи полеміку, Д. М. Балашов вказує на те, що “...якщо Арістотелеву схему родів накласти на фольклор, то непогодження виникають набагато більші ...у відділі драматичного мистецтва... поняття драми ми будемо застосовувати в

Аристотелевому розумінні...”²⁷. На наш погляд, у такій ситуації неправомірно вимірювати культуру одного народу культурою іншого. До того ж, тут простежується спроба застосувати терміни однієї системи до іншої, яка не є еквівалентом першої. А розгляд будь-якого явища культури поза контекстом народної ніяких результатів чи здобутків не принесе. Зауважимо, що більшістю істориків культури театральна-драматична форма визнана порівняно пізнім видом мистецтва, лінія розвитку якого починається в обряді. Але, як відомо, при однакових умовах та ґрунті фольклорний театр у ряді народів не був сформований. Беручи концепцію Д. М. Балашова до уваги, буде цілком слушно стверджувати, що античний грецький театр та фольклорний театр на Україні – це два різні ігрові типи.

Як явище української літератури розглядав розвинені театральні форми М. С. Возняк: “Українські інтермедії, український вертеп і українські різдвяні й великодні вірші, писані живою народною мовою, і своїм змістом і своєю мовою творять один з оригінальних листків української літератури XVII й головно XVIII віку”²⁸.

Слід відзначити, що різні види народного театру не були “закриті” один від одного, а взаємодіяли між собою. Напівпрофесійний та професійний театри з моменту свого виникнення відчували вплив фольклорного театру з його оригінальними умовними прийомами та засобами, активною взаємодією виконавців і глядачів. Але, в свою чергу, й фольклорний театр вбирав у себе надбання напівпрофесійного та професійного театрів: джерела розвинутих фольклорних п’єс, окремі їх мотиви та персонажі часто були запозичені, але самі п’єси створювалися і розігрувалися за сталими фольклорними традиціями; літературні твори піддавались переосмисленню й зазнавали переробок, таким чином пристосовуючись до народних естетичних понять і смаків.

Отже, з розглянутого матеріалу зрозуміло, що чіткої термінології в галузі фольклористики, зокрема театрознавчої, поки що немає. А тому, розглядаючи або досліджуючи конкретний тип українського національного театру, потрібно максимально точно застосовувати терміни (а в деяких випадках навіть уточнювати своє розуміння терміна), якими сьогодні оперують науковці.

Київ

Список використаних джерел

1. Авдеев А. Д. Происхождение театра. Элементы театра в первобытнообщинном строе. – Л.–М.: Искусство, 1959. – С. 9.
2. Росточкий Б. И. Народный театр // БСЭ. – 2-е изд. – М., 1954. – Т. 29. – С. 150–151.
3. Казимиров О. А. Народный театр // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1982. – Т. 7. – С. 236.
4. Введенский Б. А., глав. ред. Народный театр // МСЭ. – 3-е изд. – М., 1959. – Т. 6. – С. 427.
5. Мирковский В. Я. Народный театр // Театральная энциклопедия. – М.: СЭ, 1964. – Т. 3. – С. 1054–1055.
6. Народный театр // “Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия 2001” (БЭКМ) – 5-е изд.
7. Попов Н. О репертуаре народного театра (заметки) // Народный театр. – М., 1896. – С. 237–256.
8. Савушкина Н. И. Русский народный театр. – М.: Наука, 1976. – С. 4.
9. Белецкий А. И. Старинный театр в России. – М.: Изд. Т-ва “В. В. Думнов насл. бр. Салаевых”, 1923. – 104 с. Див.: Білецький О. І. Історіографія української літератури // Історія української літератури. – К.; Х.: Радянська школа, 1947. – С. 24–49; Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / Упор. О. І. Білецький. – 2-е вид. – К.: Радянська школа, 1952. – С. 374; Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упор. О. І. Білецький. – 3-е вид. – К.: Радянська школа, 1967. – С. 506; Білецький О. І. Шляхи розвитку українського літературознавства // Матеріали до вивчення історії української літератури.–К.: Радянська школа, 1959. – Т. 1. – С. 9–44; Білецький О. І. Зародження драматичної літератури на Україні // Зібрання праць. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1965. – 528 с.
10. Берков П. Н. Предисловие // Русская народная драма XVII–XX веков: Тексты пьес и описание

представлений. – М.: Искусство, 1953. – С. 3.

11. Чарнецький С. Театр. Старий театр // Історія української культури. – К.: Либідь, 1994. – С. 594–596.
12. Українська народна поетична творчість: В 2 т. – К.: Радянська школа, 1958. – Т. 1.: Дожовтневий період. – 815 с. Див.: Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість. – К.: Вища школа, 1983. – 258 с.
13. Гусев В. Е. Предисловие // Народный театр: Сборник статей. – Л.: ЛГИТМиК, 1974. – С. 4.
14. Гусев В. Е. Русский фольклорный театр XVIII – начала XX века: Учебное пособие. – Л.: ЛГИТМиК, 1980. – С. 3.
15. Федас Й. Ю. Український народний вертеп (У дослідженнях XIX–XX ст.). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 17.
16. Барабан Л. І., Дятчук В. В. Театр // Український тлумачний словник театральної лексики. – К.: Вид-во “СВС”, 1999. – С. 79–81.
17. Дятчук В. В., Барабан Л. І. Театр // Український тлумачний словник театральної лексики. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2002. – С. 127–130.
18. Див.: Гусев В. Е. Русский фольклорный театр XVIII – начала XX века... – С. 5.
19. Там само. – С. 6.
20. Там само. – С. 5.
21. Фольклорный театр // Сост., вступ. статья, предисловие к текстам и коммент. А. Ф. Некрыловой и Н. И. Савушкиной. – М.: Современник, 1988. – С. 9.
22. Савушкина Н. И. Русский народный театр. – М.: Наука, 1976. – С. 10.
23. Warner E.-A. The Russian folk theatre. – Hague – Paris, 1977. – 257 p.
24. Чичеров В. И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX веков. (Очерки по истории народных верований) // Труды Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Новая серия. – Т. X. – М., 1957. – С. 208.
25. Архимович Л. Б. Старинный музыкальный театр Украины // Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII – начало XVIII вв.). – М.: Наука, 1976. – С. 146–162. Див.: Архимович Л. Б. Українська класична опера: Історичний нарис. – К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і муз. літ. УРСР, 1957. – 311 с.; Шреєр-Ткаченко О. Я. Дальший розвиток театру в кінці XVIII та першій половині XIX ст. // Історія української дожовтневої музики. – К.: Музична Україна, 1969. – С. 177–185; Шреєр-Ткаченко О. Я. Українська професійна музика до середини XVIII ст. // Історія української дожовтневої музики. – К.: Музична Україна, 1969. – С. 68–115.; Шреєр-Ткаченко А. Я. Профессиональная музыка XVI – первой половины XVIII века // История украинской музыки. – М.: Музыка, 1981. – С. 24–35; Сікорська І. М. Українська комічна опера: генезис, тенденції розвитку: Автореф. дис. ... канд. мист-ва: 17. 00. 02 / Київ. держ. Консерваторія ім. П. І. Чайковського. – К., 1993. – 18 с.
26. Балашов Д. М. Драма и обрядовое действо (К проблеме драматического рода в фольклоре) // Народный театр: Сборник статей. – Л.: ЛГИТМиК, 1974. – С. 19.
27. Там само. – С. 8.
28. Возняк М. С. Початки української комедії (1619–1819). – Львів: Всесвіт, 1919. – С. 8.